

В.І. Милько
(м. Київ)

СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ГІМНАЗІЙНОЮ ОСВІТОЮ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ XIX — початку XX ст.)

Проаналізовано нормативно-правову базу, яка регулювала процес створення та розвитку гімназій у Російській імперії. Основну увагу акцентовано на аналізі специфіки управління середніми навчальними закладами, які діяли в українських містах. Розкрито вплив на цей процес міністерського чиновництва та внутрішньогімназійної адміністрації.

Ключові слова: гімназія, директор, інспектор, попечитель, Міністерство народної освіти, Російська імперія.

Підвищення якості і конкурентоспроможності вітчизняної освіти в нових економічних та соціокультурних умовах, як обов'язкова умова прискорення інтеграції України у міжнародний простір, має здійснюватися з огляду на назрілу необхідність реформування не лише змісту навчально-виховного процесу, а й безпосередньо системи управління. У цьому відношенні актуалізованими є завдання щодо децентралізації міністерської вертикалі та, відповідно, розширення повноважень навчальних закладів. Це завдання стосується усіх рівнів освіти, в тому числі й середньої. Разом із використанням передового світового досвіду важливу увагу слід приділяти вітчизняному контексту, зокрема, усуненню потенційних суперечностей між нововведеннями та традиційним культурно-ментальним середовищем. Нівелювати цю загрозу допоможе, деякою мірою, проведення порівняльно-історичного аналізу попередніх практик — системи управління гімназійною освітою в українських містах періоду Російської імперії. На сьогоднішній день, подібні питання, зважаючи на активний процес розробки законодавчих актів у сфері середньої освіти, мають також значний суспільний резонанс.

Вивчення історії гімназій у Російській імперії, перш за все, як міських навчальних закладів для отримання повної середньої освіти та підготовки до вступу в університети, прийнято розпочинати з 1803–1804 рр., коли указами Олександра I були затверджені «Попередні правила народної освіти» (24 січня 1803 р. (тут і далі всі дати вказані за ст. ст.)) та «Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам» (5 листопада 1804 р.)¹. При цьому прийняття відповідних документів було складовою комплексної і всеохоплюючої реформи галузі. Втім, системна підготовча законодавча робота над створенням окремої системи навчальних закладів для надання освіти міському населенню розпочалася ще в роки правління Катерини II. Так, протягом 1768–1771 рр. у

відповідному напрямку працювала «Комісія про училища та потребуючих піклування», яка, серед іншого, розробила й проекти створення нижчих міських і середніх училищ. Однак, якщо перші повинні були надавати лише елементарні знання для всього чоловічого населення, то другі планувалися як винятково станові — закриті навчальні заклади для дворян та різночинців. Кінцеву редакцію загальної реформи у сфері освіти ця комісія не встигла розробити, оскільки була ліквідована наприкінці вже 1771 р.² У наступні роки в деяких загальнодержавних та суто відомчих документах неодноразово декларувався намір влади суттєво розширити мережу шкіл для жителів міст «різних чинів», однак мова йшла, перш за все, про початкову освіту*. Очевидно, що така специфіка обумовлювалася об'єктивними потребами у якнайширшому охопленні населення освітою. Загалом же, актуальність реалізації подібних планів була спричинена й дефіцитом освічених чиновників нижчого та середнього рівня.

Значно активізувалася робота з реформування освіти на початку 1780-х рр., коли була створена «Комісія для запровадження народних училищ» (7 вересня 1782 р.)³. Утім, ще раніше, відповідно до указу від 16 лютого 1781 р., передбачалося створення «у кожній частині Петербурга по одній міській школі»⁴, а затвердженням 8 квітня наступного року «Статутом благочиння або поліцейським» ця норма була поширена на всі інші міста Російської імперії: «У кожній частині [міста]** мати народну школу безкоштовну» (ст. 83)⁵. Вищевказана норма «Статуту» була підтверджена й у «Грамоті на права і вигоди містам Російської імперії» 1785 р. (ст. 17)⁶.

Важливе підготовче значення для розробки концепції єдиної середньої міської системи освіти на початку XIX ст. мало втілення у життя «Плану для запровадження народних училищ в Російській імперії», розробленого вищезгаданою комісією під керівництвом Ф. Янковича. Його суть зводилася до розподілу відповідних навчальних закладів на три розряди: 1) малі/нижчі; 2) середні; 3) головні. Першим об'єктом реформування знову ж таки став безпосередньо Петербург та міста столичної губернії. Цікаво, що у даному регіоні протягом 1782–1786 рр. відкрилися два головних народних училищ (суто російське та для німецькомовних підданих) і 19 нижчих, тобто середня ланка, перш за все, з огляду на відсутність педагогічних кадрів, була пропущена⁷. Зважаючи на це, до 1786 р. головне народне училище виконувало обов'язки вчительської семінарії.

Початок поширення на українських землях досвіду Петербурга та губернії щодо формування мережі народних училищ, із значною долею умовності, слід пов'язувати з указом Катерини II «Про створення університету в губернському

* Наприклад, в указі «Установи для управління губерній Всеросійської імперії» від 7 листопада 1775 р. (ПЗЗРІ, № 14392) йшлося про обов'язок приказів громадського опікування відкривати народні училища в містах для «всіх, хто побажає навчатися».

** Визначення меж частин міста, які повинні охоплювати 200–700 будинків, відповідало специфіці розташування та розмірам загальної площі конкретного населеного пункту.

місті Катеринославського намісництва» від 4 вересня 1784 р. У документі йшлося про створення по одному головному народному училищу в Катеринославі та Сімферополі (як «губернському місті» Таврійської області), а в регіонах вказаних адміністративних одиниць — мережі нижчих народних училищ⁸. Утім, аж до початку 1790-х рр. ці плани залишалися лише на папері, адже, як відомо, згадані міста, не кажучи вже про їх центральні органи влади, лише починали розбудовуватися в цей період. Натомість плани щодо створення університету в Катеринославі не були реалізовані з огляду на смерть у 1791 р. їх головного ініціатора Г. Потьомкіна*. Більше того, лише практично через десять років після згаданого указу, у 1793–1794 рр. відкрилися перші народні училища: головне та два нижчих у Катеринославському намісництві, головне та одне нижче у Таврійській області⁹. Таке зволікання, крім вищевказаного, було зумовлене й масштабом та тривалістю підготовчих робіт: збором грошових пожертв від дворян, навчанням педагогічного персоналу, переїздом Приказу громадського опікування з Кременчука до Катеринослава та ін.

Подальший розвиток системи освіти у 1786–1803 рр. регламентувався за твердженням 5 серпня 1786 р. «Статутом народним училищам в Російській імперії», який, головним чином, вводив у дію вищезгаданий «План...» комісії Ф. Янковича. Винятком було лише усунення положення про середні училища: «у всіх губерніях та намісництвах... повинні існувати» навчальні заклади «під іменем *Народних Училищ* [тут і далі курсив джерела. — *М.В.*], які поділяються на *головні та малі*»¹⁰. Організаційна структура системи управління включала наступні ієрархічні ланки: попечитель в особі губернатора (контролююча роль) — директор (управлінсько-наглядові та спостережні функції) — наглядач (наглядово-спостережні обов'язки) — вчителі (педагогічна компетенція). Крім вказаних чиновників другого та третього рівня, окремі господарсько-адміністративні завдання покладалися й на Приказ громадського опікування. Всі навчальні заклади цього типу аж до створення Міністерства народної освіти у 1802 р. перебували у відомчому підпорядкуванні Комісії для запровадження народних училищ, яка звітувала безпосередньо монарху.

Власне саме з 1786 р. і розпочалася системна підготовча робота з відкриття вказаних навчальних закладів у всіх регіонах Російської імперії. Регулюванню цього питання присвячені декілька указів, зокрема від 3 листопада 1788 р., де велілося відкривати головні народні училища у Новгород-Сіверській, Чернігівській, Київській та Харківській губерніях¹¹. На практиці ж вони виникали у такому порядку: 1789 р. — Київ, Харків, Чернігів, Новгород-Сіверський; 1793 р. — Катеринослав, Сімферополь; 1799 р. — Полтава.

Переходячи до безпосередньо предмета дослідження, зауважимо, що доцільність у такому відносно об'ємному (порівняно зі статейним форматом) ретроспективному екскурсі в історію початкової/середньої освіти кінця XVIII ст.

* Додамо, що у 1786 р. було видано подібний нереалізований указ про відкриття університету в Чернігові (ІЗЗРІ, № 16315).

визначається тим, що в результаті реформи 1804 р. саме головні народні училища були реорганізовані в гімназії, а малі — у повітові училища. Натомість у XVIII ст. у Російській імперії навчальні заклади під назвою «гімназії» існували лише у Петербурзі, Москві та Казані, однак їх винятковий статус був ліквідований у різні роки з огляду на створення системи головних народних училищ та губернських гімназій. У подальшому, після відновлення функціонування на початку XIX ст., їх статус уже не мав ексклюзивного характеру.

Створення 8 вересня 1802 р. Міністерства народної освіти, яке, по суті, замінило вищезгадану «Комісію для запровадження народних училищ», обумовило певні організаційні зміни в системі управління навчальними закладами. Так, у цей же день було затверджено окремий указ про створення при відомстві нової «Комісії училищ», яка збиралася лише 7 разів¹². Однак, уже на її третьому засіданні 27 вересня 1802 р. член комісії М. Фусс представив власний проект «Статуту училищ», де, серед іншого, йшлося: «У кожному губернському місті створити гімназію або головне училище, в якому б готувалися за попереднім планом не лише освічені громадяни, обізнані в посадах і придатні до різного роду служби..., але щоб у них готувалися також для університету молоді люди...»¹³. Саме таке формулювання майже незмінним увійшло до згадуваних «Попередніх правил народної освіти» і заклало основу для подальшого створення гімназій. Натомість інший член комісії Ф. Янкович у власних «міркуваннях» пропонував «гімназії, не змінюючи їх назви, з'єднати з головними народними училищами», які були створені за його ж проектом (про це йшлося вище)¹⁴. Загалом, незважаючи на відмінності у формулюваннях, вказаний колегіальний орган одностайно сходився на думці про необхідність розвитку середньої освіти в губернських містах і розробив загальні основи уніфікації відповідної мережі навчальних закладів.

24 січня 1803 р. Комісію училищ було перейменовано в Головне правління училищ, яке власне і згадувалося у маніфесті «Про заснування міністерств», та затверджено «Попередні правила народної освіти». У цьому документі йшлося про створення «1, училищ парафіяльних; 2, повітових; 3, губернських або гімназій і 4 університетів». Гімназії мали перебувати у «безпосередньому віданні та управлінні» губернських директорів училищ (на той час, по суті, директорів гімназій), які призначалися Головним правлінням училищ за поданням університету того навчального округу до яких вони належали. Для прикладу, українські губернії станом на 1803 р. входили до новостворених Віленського (Волинська, Київська та Подільська губ.) та Харківського округів (Слобідсько-Українська, Чернігівська, Полтавська, Миколаївська (Херсонська), Таврійська, Катеринославська губ.)¹⁵. При цьому встановлювалося підпорядкування гімназій також і ректорам університетів — у частині надання їм донесень «про всі предмети, що стосувалися навчального та господарського відання». Далі, за необхідності, важлива інформація передавалася по вертикалі: попечителю округу — міністру народної освіти (і навпаки, коли мова йшла про управлінський процес). Останній мав затверджувати кандидатури директорів гімназій за поданням попечителя округу. Фінансове утримання цих навчальних закладів

цілком належало до компетенції Приказів громадського опікування із «достатнім доповненням з казни, якщо воно буде потрібне»¹⁶. Таким чином, саме у 1803 р. завершився *підготовчий період* — процес розробки загальних законодавчих основ для подальшого створення і функціонування гімназій як губернських загальноосвітніх закладів, які стали другим концентром (після повітового училища та перед університетом).

У наступному, 1804 р., було затверджено «Статут навчальних закладів підвідомчих університетам», який, за справедливим висловом дослідника історії гімназій І. Алешинцева (1881–1912), став найбільшою подією в житті вказаних навчальних закладів¹⁷. Дійсно, саме цей акт визначив завдання цих установ, основи їх управління, план навчання та систему викладання, кадровий склад і сферу предметних повноважень учителів, тощо. У статуті повторно йшлося про необхідність створення гімназій (як загальностанових навчальних закладів) у кожному губернському місті, однак дозволялася, за наявності «засобів утримання», і більша їх кількість, а також відкриття в інших містах. Серед деталізованих положень (порівняно із «Попередніми правилами» 1803 р.), які стосувалися директора гімназії як її «господаря» та керівника «навчальною і господарською частинами» необхідно згадати наступні:

- призначення університетом учителів гімназії за поданням їх директора;
- підзвітність та підпорядкування директора гімназії попечителю навчального округу у випадку відсутності на його території університету;
- обрання директора гімназії університетом із подальшим поданням попечителем округу його кандидатури в Головне правління училищ для затвердження міністром народної освіти;
- підпорядкування директору гімназії усіх училищ та пансіонів у губернії (за посередництва наглядачів та безпосереднього керівництва вказаних навчальних закладів);
- надання повноважень звертатися до губернатора для вирішення училищних справ, перш за все, стосовно виділення фінансової допомоги;
- нагляд за доброзвичайністю та навчанням учнів гімназії;
- поданням директором до університету піврічних відомостей з інформацією навчального та господарського характеру, а також регулярних різноманітних донесень (про вчителів, учнів і т.д.)¹⁸.

Суттєвим нововведенням статуту, порівняно з «Попередніми правилами», стало положення про казенне утримання гімназій (ст. 160), а не коштами місцевих Приказів громадського опікування, як це було щодо головних народних училищ. Початок розгляду та подальша підтримка центральним відомством доцільності прийняття цієї норми започатковані зверненням першого попечителя Харківського навчального округу графа С. Потоцького. Вказуючи на обмеженість фінансових можливостей Приказів громадського опікування та нерегулярність надходжень від них асигнувань, чиновник пропонував передати цю справу казні, а кошти місцевих губернських установ використовувати лише як додаткове джерело покращення матеріального становища навчальних закладів (купівля книг, меблів, інвентарю та ін.)¹⁹. Оскільки таку аргументацію

підтримали ряд інших попечителів та Головне правління училищ, відповідне положення доповнило «Статут...» 1804 р. Ця норма дійсно сприяла стабілізації фінансового стану навчальних закладів. Характерно, що, згідно із затвердженими штатами, гімназії українських губерній були зараховані до третьої групи із найменшим фінансуванням — по 5250 руб.²⁰

Загалом, «Статут...» 1804 р., разом з вищезгаданими «Попередніми правилами...» 1803 р. заклав основи та визначив специфіку створення і розвитку гімназійної освіти в Російській імперії протягом 1804–1828 рр., тобто до прийняття його нової редакції. Вже у 1804 р. ряд головних народних училищ були перейменовані/реорганізовані в губернські чоловічі гімназії (у Москві, Смоленську, Володимирі, Тулі, Пензі та ін.). Загальна кількість останніх станом на 1808 р. налічувала 32 заклади (у Московському окрузі — 10, Харківському — 8, Віленському — 6, Казанському — 5, Санкт-Петербурзькому — 3), до 1823 р. це число збільшилося до 42, а у 1831 р. складало вже 48²¹.

У контексті безпосередньо українських міст слід вказати, що з 1803 р. у різних законодавчих актах, присвячених регіональним питанням розвитку окремих губерній, також почали з'являтися положення щодо відкриття гімназій. Так, в указі Олександра I малоросійському генерал-губернатору князю О. Куракіну від 20 червня 1803 р., серед іншого, вказувалося й на необхідність відкриття такого закладу в Полтаві. Кошти на його утримання протягом перших трьох років мали виділятися з державної казни, пізніше — з прибутків міста²². Ця норма втратила чинність після затвердження «Статуту...» 1804 р., який, як уже вказувалося, містив положення про казенне фінансування гімназій.

Відкриття Полтавської гімназії відбулося лише через 5 років після видання указу 1803 р., а саме: 2 лютого 1808 р. Подібне зволікання, на наш погляд, слід пов'язувати з матеріальними чинниками. Так, якщо у 1802–1806 рр. місцевий Приказ громадського опікування виділяв на утримання головного училища щорічно по 1960 руб., то у 1807 р. повітове казначейство, за розпорядженням Міністерства народної освіти, асигнувало на відповідні потреби всього 1250 руб. Будучи недостатніми навіть для училища, ці кошти склали лише 24% від суми, яку потребувала б гімназія²³.

Заслужують на увагу слова попечителя Казанського навчального округу С. Румовського, сказані ним на засіданні Головного правління училищ 17 листопада 1804 р.: «З огляду на нестачу зручної будівлі для розміщення класів та вчителів неможливо... створити раптом у всіх містах такі училища і в цьому випадку найперше потрібно звернути увагу на ті, які більш багатолюдні»²⁴. Аналогічна ситуація в українських губерніях зумовила активізацію процесу реорганізації головних училищ на гімназії у таких містах як Чернігів, Харків та Катеринослав, де відповідні навчальні заклади почали функціонувати вже з 1805 р. Менш актуальними для них були й фінансові проблеми. Так, у перший рік існування Чернігівської чоловічої гімназії її бюджет становив 5650 руб., не рахуючи надходжень від Приказу громадського опікування, будівельної експедиції та приватних осіб. Достатньо коштів асигнувалося і на утримання Новгород-Сіверської гімназії — 8230 руб. у 1808 р. (перший рік існування) плюс

пожертви місцевих дворян, нащадків колишньої козацької старшини²⁵. Хоча, подібно до Полтавської, імператорський дозвіл на підвищення статусу місцевого народного училища був наданий за декілька років — ще 16 грудня 1805 р. Зауважимо, що перший директор Новгород-Сіверської гімназії І. Халанський (1808–1825 рр.), очолюючи до цього тутешнє училище (1789–1805 рр.), докладав у перші роки ХІХ ст. серйозних зусиль для перетворення його в університет²⁶. І хоча цей задум не був реалізований, за підтримки міністра П. Завадовського та впливового графа О. Аракчеєва, на той час керівника комісії з реформування артилерії, йому вдалося зупинити процес перетворення головного народного училища на повітове (адже Новгород-Сіверський перебував у складі Чернігівської губернії) і домогтися відкриття саме гімназії. Остання аж до 1832 р. була єдиною в Україні, що існувала в негубернському місті. Про неабияку роль І. Халанського у функціонуванні закладу також свідчить той факт, що після смерті посаду директора Новгород-Сіверської гімназії зайняв його зять — І. Тимковський, професор Харківського університету.

Більш детальні дані щодо відкриття перших чоловічих гімназій в українських губернських містах вказані у таблиці 1.

*Таблиця 1***Відкриття гімназій в українських містах у 1804–1828 рр.**

Місто	Назва	Дата
Чернігів	Чернігівська чоловіча гімназія	17.01.1805
Харків	Харківська (до 1833 р. — Слобідсько-Українська) чоловіча гімназія (1-ша)	03.09.1805
Катеринослав	Катеринославська чоловіча гімназія (1-ша)	01.08.1805
Кременець	Волинська чоловіча гімназія	01.10.1805
Полтава	Полтавська чоловіча гімназія (1-ша)	02.02.1808
Новгород-Сіверський	Новгород-Сіверська чоловіча гімназія	16.06.1808
Київ	Київська чоловіча гімназія (1-ша)	05.11.1809
Сімферополь	Сімферопольська чоловіча гімназія	01.09.1812
Вінниця	Подільська чоловіча гімназія (з 1833 р. — у Кам'янці-Подільському)	27.09.1814
Херсон	Херсонська чоловіча гімназія	12.03.1815

Всі вказані у таблиці заклади, за винятком новгород-сіверського, мали статус губернських. Окремо слід згадати також дві комерційні гімназії, що підпорядковувалися попечителю Харківського навчального округу: Одеську (перші класи відкриті у 1806 р.) та Таганрозьку (1807 р.). Утім, через деякий час перша стала однією із частин новоствореного Рішельєвського ліцею, а друга — підпорядкувалася йому. Загалом, наведені дані засвідчують, що до початку другого десятиліття ХІХ ст. в Україні існувало 7 гімназій у губернських містах,

а до 1815 р. завершився процес їх створення у кожній адміністративно-територіальній одиниці.

Система управління новоствореними українськими гімназіями майже цілком відповідала загальним засадам, задекларованим у «Попередніх правилах...» 1803 р. та «Статуті...» 1804 р. Однак, власний «Статут» мала Волинська гімназія, відкрита у 1805 р. на базі єзуїтського колегіуму в Кременці (з 1818 р. — лицей). Крім наявності інфраструктурних потужностей та педагогічних кадрів, вагому роль у такому ранньому відкритті навчального закладу відіграли й суттєві пожертви місцевого дворянства та духовенства. Загальний розмір цього капіталу становив 194 400 руб., з них щорічні відсотки — 15 420 руб., не рахуючи казенного фінансування (5700 руб.). Однак при цьому слід врахувати, що кошти йшли як на потреби безпосередньо гімназії, так і на ряд інших освітніх установ, підпорядкованих їй: конвікту* для кандидатів на посади парафіяльних вчителів; училища для підготовки домашніх вчительок та наглядачок за дітьми; школи для навчання будівництву, практичній механіці, землеробству, садівництву, хірургії, акушерству та ветеринарії**. Загальне керівництво гімназією здійснював директор (у 1805–1810 рр. цю посаду займав польський учений Юзеф Чех), однак йому «на допомогу» призначався ще й префект, який займався безпосередньо навчально-виховним процесом і матеріально-технічною базою, відповідав за нагляд за вихованцями та внутрішню цензуру²⁷. «Перший раз» (як було вказано у «Статуті») кандидатури цих осіб були обрані Т. Чацьким — візитатором (інспектором) шкіл Волинської, Подільської та Київської губерній. У подальшому обрання префекта доручалося директору, однак нерідко з урахуванням рекомендації візитатора або попечителя навчального округу. Інноваційним для системи контролю за поведінкою та навчанням учнів Волинської гімназії стало створення спеціального учнівського суду у справах дисципліни, який розглядав суперечки між вихованцями закладу та викладачами²⁸. Звичайно, посади його голови і арбітрів, а також безпосередньо розгляд справ контролювався дирекцією, однак подібна ініціатива практично ліквідувала практику застосування тілесних покарань щодо до гімназистів старших класів. Для молодших же вона залишалася доцільною у випадку необхідності, хоча це й заборонялося тогочасним чинним законодавством. Зауважимо, що порушення цієї норми, за численними спогадами сучасників, практикувалися у першій половині XIX ст. та в інших гімназіях, наприклад, Немирівській, Чернігівській, 2-й Київській та ін.

* Конвікт (лат. *convictus*, від *convivere* — жити разом) — закритий навчальний заклад або гуртожиток, в якому всі вихованці живуть разом і спільно користуються всім необхідним для навчання, проживання, харчування і т.д. Існував, головним чином, при католицьких духовних колегіумах, семінаріях та академіях.

** Фінансові позиції Волинській гімназії додатково укріпилися у 1806 р., коли після смерті князя Я. Сангушка на її користь були передані усі доходи Кременецького старства.

Загалом, слід підкреслити, що реформаторські ініціативи й освітні проекти Тадеуша Чацького, що інколи виходили за рамки офіційних повноважень, дозволили йому стати не просто посередником між Віленським університетом та гімназією, а «незалежним організатором шкільництва»²⁹. Виступивши у ролі ініціатора створення та фактичного засновника Волинської гімназії, він, разом з відомим реформатором освіти і вченим Г. Коллонтаєм, розробив декілька «Проектів...» відкриття ряду інших навчальних закладів на Правобережній Україні, сприяв їх розбудові та розвитку.

Стосовно територіального розташування Волинської гімназії необхідно вказати, що, здавалося б, дивний вибір Кременця був обумовлений прагненням Т. Чацького (за порадами Г. Коллонтая) найбільш ефективно сконцентрувати освітній та науковий потенціал всієї губернії в одному центрі. У цьому відношенні мало підходив Житомир, який знаходився на південному сході регіону. Натомість вплив польського елемента в іншому великому місті — Луцьку, суттєво зменшувався за рахунок значного відсотка євреїв та караїмів серед місцевого населення. Крім зазначеного, вагому роль у виборі Кременця відіграла й наявність потужних будівель колишніх єзуїтських колегіуму та монастирів. Усі ці переваги давали потенціал для розвитку гімназії лише декілька років, адже вже у 1807 р. волинський губернатор М. Комбурлей порушив питання про її переведення. Його аргументами були: наближеність Кременця до кордону («дуже далеко і бідним не вигідно туди доїжджати»), географічні недоліки («через розташування між горами позбавлений свіжого повітря»), відсутність потужних місцевих продовольчих ресурсів для забезпечення харчами великої кількості учнів («кременецький повіт ніколи не вирощує достатню кількість хліба»), потреба у приміщеннях для розквартирування війська³⁰. Лише за підтримки міністра П. Завадовського Т. Чацькому вдалося відстояти незмінність розташування гімназії, однак у 1810 р. імператорським указом було створено комісію для з'ясування причин занепаду закладу. Остання ж лише констатувала технічну неможливість його перенесення до іншого міста. Початок походу Наполеона зумовив закриття гімназії (у 1812–1813 рр.), а 1818 р. її було реорганізовано на лицей. Останній у 1831 р. був тимчасово закритий (з огляду на епідемію холери та початок польського повстання), а потім перенесений до Києва, ставши базою для новоствореного університету св. Володимира. Натомість кременецькі корпуси лицейу у 1836 р. зайняла Волинська духовна семінарія.

У 1811 р. особливий статус (з окремим «Статутом»), аналогічний вищим навчальним закладам, отримала й Київська гімназія (1-ша). З цього року, винятково на її утримання, передавався дворянський капітал (450 438 руб.), зібраний на потреби всіх училищ Київської губернії. Відтак, загальний щорічний бюджет закладу, з урахуванням казенних асигнувань та фінансування повітового училища при ньому, складав 17 250 руб. Підвищення статусу зумовило збільшення матеріальних ресурсів та структурні зміни в навчально-виховному процесі, однак система управління гімназією цілком відповідала загальним засадам 1803–1804 рр., включно з підпорядкуванням Віленському університету³¹.

Зауважимо, що ексклюзивний статус мала також Гімназія вищих наук кн. Безбородька, відкрита у 1820 р. і трансформована у фізико-математичний лицей вже в 1832 р.

Значно гіршим фінансовим становищем, порівняно із більшістю українських гімназій, вирізнялася Сімферопольська. Так, якщо лівобережні, правобережні та слобожанські заклади досить швидко знаходили підтримку серед заможних представників колишньої козацької старшини або польської шляхти, то позиції російського дворянства у Криму на початку XIX ст. були слабкими. До того ж географічна віддаленість Харківського університету, якому була підвідомча Сімферопольська гімназія до 1832 р., уповільнювали службову переписку, «університет дуже рідко надсилав... візитаторів для ревізування гімназії та для задоволення її потреб; та й ці візитатори, не знаючи місцевих умов і обставин, були мало корисні для гімназії, ревізувати її вони могли, але допомогти їй були не в змозі»³². Як результат — наявність ряду адміністративно-господарських проблем та практично повна необмеженість влади директора. Цю посаду у 1812–1837 рр. займав Ф.П. Заставський, колишній вчитель Катеринославського головного народного училища. Цікаво, що у 1836–1838 рр. інспектором гімназії був І.П. Заставський, вірогідно брат першого (хоча точних доказів нам не вдалося виявити). Сам же Ф. Заставський після відставки отримав звання почесного попечителя, яке носив до 1842 р.³³

Регіональна специфіка економічного розвитку окремих українських губерній обумовила урізноманітнення навчально-виховних завдань їх гімназій. Так, при Волинській гімназії існувала школа землемірів (з 1807 р.); Катеринославська здійснювала доплату вчителям артилерії, фортифікації та військової екзерциції* (з 1812 р.); у Херсонській — діяв клас для викладання морських наук (з 1814 р.); у Сімферопольській — клас татарської мови (з 1818 р.) тощо.

Необхідно констатувати, що у перші десятиліття, головним чином до прийняття нової редакції Статуту в 1828 р., статус конкретної гімназії, її авторитет та популярність багато в чому залежали від особистості директора. Саме політика та рівень кваліфікації останніх (як адміністраторів і педагогів) перетворювали окремі заклади на джерело виховання кращих кадрів, регіональні центри наукових досліджень. Серед подібних прикладів слід виділити М. Маркова, першого директора Чернігівської гімназії (1805–1819) та І. Тимківського, директора Новгород-Сіверської у 1825–1838 рр.

Досить часто очільників навчальних закладів призначали із середовища колишніх військових або загалом впливових цивільних чиновників. Відсутність у них належної управлінської компетенції зумовлювала періодичні дисциплінарні зловживання або фінансові порушення (дефіцит грошових сум). Прагнувши ліквідувати останні, у 1808 р. Головне правління училищ зобов'язало

* Екзерциція (від лат. *exercer* — вправлятися, тренувати, розвивати) — комплекс тренувальних вправ, які сприяють фізичному розвитку. Військова екзерциція зазвичай включала стройові навчання, верхову їзду, фехтування, оволодіння навичками поведіння з рушницею та ін.

директорів залучати чотирьох старших учителів гімназії до внутрішнього ревізійного контролю за збереженістю коштів. Утім, для деяких це виявилось образою честі. Так, згаданий М. Марков у 1809 р. скаржився в рапорті на те, що він, будучи раніше прокурором, радником та заслуживши довір'я у самого генерал-губернатора виконуючи різні обов'язки по військовій та цивільній службі, раптом став підконтрольний «своїм підкомандним». Відомство залишило без уваги звернення директора, однак, за твердженням дослідника історії середніх навчальних закладів Російської імперії Є. Шміда, «наслідком цього стало те, що до 1819 року багато вчителів нічого не знали про існування особливих правил стосовно засвідчення сум»³⁴.

Охарактеризована нами система управління гімназіями Російської імперії (в тому числі й українських міст), на відміну від їх навчальних планів*, залишалася незмінною до 1828 р., коли було затверджено нову редакцію «Статуту гімназій». Разом з тим, протягом 1804–1828 рр. спостерігався поступовий (але наростаючий) відхід від загальностанового принципу навчання в них. Зокрема, з 1805 р. при гімназіях почали виникати благородні пансіони винятково для дворянських дітей, а у 1813 р. постало питання про заборону у них навчання кріпаків. Поява відповідного міністерського розпорядження від 18 вересня 1813 р. пов'язана зі спробою графа І.А. Безрободька влаштувати до Новгород-Сіверської гімназії хлопчика-кріпака. У документі відомства пояснювалося, що «в гімназії навчаються переважно дворянські та інших кращих станів діти» і «не зовсім пристойно було б приймати [до неї] панських людей»³⁵. Ця норма, знайшовши неабияку підтримку серед дворянства, була підтверджена імператорським указом від 19 серпня 1827 р., який дозволяв кріпакам навчатися лише у парафіяльних та повітових училищах. А вже у «Статуті» 1828 р., про який мова буде йти нижче, майже непомітно у § 137 вказано, що головною ціллю гімназій є надання «пристойного виховання дітям дворян та чиновників»³⁶.

Слід пояснити, що початкові спроби запровадити загальностановий принцип у середній освіті, хоч і відкривало нові можливості для представників різних верств населення, однак породило для влади проблеми іншого типу, актуальні й після прийняття згадуваних міністерського розпорядження 1813 р. та указу 1827 р. По-перше, у перші роки після створення гімназій у них різко зменшилася кількість учнів, порівняно із головними народними училищами. Для прикладу, у

* Мова йде про ініціативи С.С. Уварова (у 1811–1821 рр. займав посаду попечителя Санкт-Петербурзького навчального округу) кінця 1810-х рр. щодо зменшення кількості навчальних предметів (спрощення начального плану аргументувалося думкою Вченого комітету Головного правління училищ від 26 червня 1818 р. про те, що «від енциклопедичного виховання мало користі, а надзвичайно багато шкоди для держави») і, разом з тим, запровадження, наприклад, викладання Закону Божого. Крім того, у цей період почала поширюватися практика запровадження плати за навчання (серед українських губерній першою у цьому плані стала Харківська) тощо. Втім, ці аспекти не мають безпосереднього відношення до системи управління гімназійною освітою і є достатньо дослідженими.

Катеринославському в 1804 р. навчалося 158 учнів, а вже у гімназії в 1805 р. — лише 36³⁷. По-друге, все більших масштабів набували випадки добровільного припинення навчання у новостворених гімназіях. Зокрема, досить репрезентативними є окремі дані, що стосувалися Полтавської гімназії першої чверті XIX ст.:

– у 1812–1813 навчальному році в ній навчалося 113 учнів, а повний курс з отриманням атестату закінчило лише 9 вихованців;

– у 1822–1823 н. р. навчалося 105 учнів, отримали атестат — 17;

– у 1824–1825 н. р. налічувалося 97 учнів, отримали атестат — 9 та ін.³⁸.

Натомість у середині XIX ст. із кожних 15–20 учнів Чернігівської гімназії лише один закінчував повний курс навчання, а у 1859 р. із 300 вихованців Ніжинської гімназії лише 14 отримали атестат і т.д.³⁹.

Подібна статистика була властива для більшості інших гімназій Російської імперії (в тому числі й українських міст) протягом всього досліджуваного нами періоду (XIX — початку XX ст.). Причини цього явища крилися у тому, що більш заможні категорії населення (чиновники, дворяни) не бачили суттєвої користі в отриманні їхніми дітьми тривалої цивільної освіти (на відміну від військової і з огляду на можливість раннього влаштування на службу) та побоювалися «шкідливого впливу» незаможних гімназистів, а батьки останніх часто не мали матеріальних ресурсів для забезпечення повного, і знову ж таки тривалого, курсу навчання. Деяким винятком у цьому відношенні була Немирівська гімназія, яка з самого початку існування (1838) приваблювала занадто багато учнів. Так, відразу після її відкриття на базі дворянського училища кількість учнів сягала до 450 осіб. Щоправда, при цьому слід враховувати вплив польського елементу, адже переважна більшість гімназистів була католицького віросповідання⁴⁰. Власне підвищення статусу училища завдячує винятково поляку, графу Б. Потоцькому, який у 1851 р., всупереч чинному законодавству навіть був затверджений почесним попечителем закладу на невизначений термін (носив це звання протягом 1839–1866 рр.).

Крім вищевказаного, у період міністерства О. Шишкова (1824–1828), політика якого носила охоронний характер і була своєрідним продовженням загального консервативного курсу останніх років правління Олександра I (як відповідь на повстання декабристів), продовжувався процес спрощення навчальних програм* та посилювався контроль за юнацтвом. Проявами останнього слід вважати: збільшення кількості педелів (шкільних наглядачів); запровадження практики надсилання списку учнів, із даними про місце проживання, до міської поліції; початок розробки нових правил нагляду за студентами і гімназистами; встановлення нової форми щоденної звітності про поведінку вихованців⁴¹.

* У 1824 р. з числа гімназійних предметів були виключені природне право та політичні науки, зменшено кількість годин для риторики та поезії, вибір тем для творів переданий до компетенції університетського правління (до цього цим займалися вчителі) тощо.

Саме за часів О. Шишкова розпочалися й попередні роботи з підготовки реформи середньої освіти, проведеної у 1828 р., уже після його відставки, новим міністром К. Лівеном (1828–1833). Так, відповідно до розробленого «Комітетом із влаштування навчальних закладів» «Статуту гімназій і училищ повітових та парафіяльних» створювалися дві нові посади з управлінськими функціями:

– інспектор (обирався серед старших вчителів та призначався університетом із подальшим затвердженням попечителем навчального округу), який був «помічником директора у всьому, що стосується нагляду за викладанням і моральною частиною виховання» та виконував його обов'язки у випадку відсутності;

– почесний попечитель, який обирався на три роки із місцевого дворянства (з огляду на його суттєві фінансові пожертви на користь закладів освіти) та затверджувався імператором за поданням профільного міністра; разом з директором наглядав «за ходом управління та станом гімназії».

Крім вказаного, для розгляду найважливіших питань розвитку гімназії та покращення її становища мали скликатися особливі педагогічні Ради у складі директора, інспектора, старших вчителів, а також почесного попечителя при розгляді окремих питань (розвитку пансіону, відносин з предводителем дворянства, виключення учнів). Їх засідання мали звичайний — на початку кожного місяця, та надзвичайний характер — в особливих випадках за призначенням директора⁴².

Потреба у створенні педагогічних рад гімназій обумовлювалася концентруванням управлінських повноважень винятково в руках директора, адже положення «Статуту» 1804 р. про проведення педагогічних нарад не мало обов'язкового характеру і залишалось лише на папері. Наприклад, за свідченням дослідника історії Новгород-Сіверський гімназії І. Панаженка у ній аж до 1839 р. не було жодних ознак існування педагогічних «нарад» та «рад», а закладом керував «одноосібно директор, всі свої розпорядження він повідомляв підлеглим посередництвом офіційних паперів, які називалися “наказами”». Однак саме цей приклад варто позитивно оцінювати, оскільки здійснивши у 1823 р. ревізію закладу, попечитель Харківського округу Є. Корнеєв констатував: «... із всіх оглянутих мною до цього часу закладів у Харківському окрузі, Новгород-Сіверська гімназія по навчальній частині займає перше місце»⁴³.

Подібно до цього, доцільність запровадження посади інспектора, крім вказаного, визначалася й необхідністю посилення рівня навчальної дисципліни як учнів, так й педагогічного персоналу. Так, професор Харківського університету Г. Успенський, здійснюючи наприкінці 1810-х рр. ревізію Київської гімназії вказував на неабиякий безлад у розподілі навчальних годин, відсутності затвердженого університетом розкладу та ін. Крім вказаного, «вчителі, — йшлося у звіті, — убезпечившись тим, що на виконання їх обов'язків ніхто не звертає пильної уваги, влаштувались на роботу в іншому відомстві, на повну шкоду гімназійному навчанню»⁴⁴. У багатьох подібних ревізорських документах цього періоду досить часто зустрічалися аргументи на користь необхідності посилення нагляду за педагогами, а також гімназистами. Саме тому, виходячи із нового

законодавства 1828 р., на практиці склалася така ситуація, що інспектор щоденно наглядав за порядком у гімназії та інформував про все директора. Останній же, інколи навіть організовував канцелярію у власному будинку, лише періодично відвідуючи заклад. Це стосується, наприклад, директора Новгород-Сіверської гімназії І. Тимковського (1825–1838), який «нерідко відвідував гімназію, в якій наглядав за порядками інспектор, щоденно інформуючи директора про стан гімназії; однак, коли він з'являвся у гімназії, він був її справжній ревізором» — писав у своїх спогадах інспектор Й. Самчевський⁴⁵.

Загалом, саме інспектори, котрі були покликані нівелювати недоліки одноосібного та інколи некваліфікованого директорського управління, отримали й повноваження «нагляду на покараннями», що нерідко призводило до різноманітних зловживань. У цьому відношенні найбільш характерним прикладом, описаним сучасниками та дослідниками історії освіти XIX ст., є Олександр Карлович Зейдліц. Протягом життя він займав різноманітні вчительські, а також інспекторські посади в Чернігівській (1834–1836), 2-й Київській (1836–?) (пропрацював не більше двох років)), Рижській (1846) та Казанській (1846–1847) гімназіях. При цьому О. Зейдліц навіть не пройшов повний курс гімназійного навчання, а лише витримав екзамен у Ризі⁴⁶. Крім різноманітних зловживань та некваліфікованого виконання обов'язків, що призводило до постійних змін місця роботи, він був активним прихильником фізичних покарань учнів. В. Кричевський, який навчався у Чернігівській гімназії у 1833–1841 рр., писав у автобіографічних замітках: «Інспектор був хоч і не військовий, але німець (Зейдліц) якого я пам'ятаю в перших трьох класах, і він мені тепер уявляється у вигляді собаки, що зірвалась з ланцюга, всіх гризуча, яка б'є то батогами, то руками, свариться, дере за волосся та інше. Інакше не згадую Зейдліца, що виконує особисто різного роду покарання і втихомирює всіма способами будь-який прояв вольності». У цей період ситуація в начальному закладі ускладнювалася й тим, що «директором був саперний капітан Фішер, перейменованний в цивільний чин. Він ніякого уявлення не мав ні по одному предмету...»⁴⁷. Відтак зміна у 1828 р. системи внутрішнього управління гімназіями не завжди мала позитивні наслідки. Головними причинами подібних ситуацій були відсутність в перші десятиліття після реформи 1828 р. належної кількості кваліфікованих кадрів (об'єктивний фактор) та непродумана кадрова політика вищого керівництва — попечителів округів, профільного міністерства (суб'єктивний чинник).

Таким чином, директор, зберігши за собою загальне керівництво гімназією, делегував частину своїх повноважень щодо організації навчально-виховного процесу педагогічній раді, а безпосереднього нагляду і дисциплінарного контролю за вчителями й учнями — інспектору. При цьому статус контролера над ним, куратора та захисника інтересів закладу перед місцевою адміністрацією отримав почесний попечитель, звання якого зазвичай надавалося місцевому губернському або повітовому предводителю дворянства (рідше — совісному судді чи депутату дворянського зібрання). Міністр О. Шишков пояснював свою мотивацію доцільності створення цієї нової посади наступним чином: «Я

дизнався, що деякі попечителі до три і навіть по шість років не були у ввірених їм округах, що візитатори від більшої частини університетів або взагалі не надсилалися у визначені терміни, або надсилалися погано, що багато губернських директорів не оглядали училища своїх дирекцій як це встановлено... Щоб дещо полегшити цей нагляд та зробити корисним для начальних закладів опікування дворянства, я вважав би корисним встановити звання почесних попечителів... Обов'язок їх повинен полягати у покровительстві цих закладів, у взаємодії щодо помноження сум їх пожертвами і в нагляді за успішним ходом їх до призначеної цілі...»⁴⁸. Про важливість особи почесного попечителя свідчить і той факт, що обов'язковим при відповідному обранні було затвердження цього звання імператором, за поданням міністра народної освіти.

Насамкінець зауважимо, що відповідно до «Статуту» 1828 р. управлінські і кадрові повноваження університетів, попечителів навчальних округів та центрального відомства (по відношенню до управління гімназіями) залишилися незмінними. Загалом, цей документ сприяв створенню додаткових навчальних закладів в ряді найбільших міст Російської імперії (Москві, Петербурзі, Києві, Харкові та ін.). У таких випадках одна гімназія отримувала статус губернської (зазвичай старіша за датою відкриття), а інші — підпорядковувалися її директору. Додамо, що з 1836 р. у містах, де були відриті декілька гімназій, призначався для них лише один почесний попечитель⁴⁹.

На практиці імплементація «Статуту» розтягнулася на роки. Так, якщо призначення почесних попечителів та інспекторів відбулося відразу ж, то реорганізація навчальної частини (на семирічний курс) в деяких випадках, з огляду на фінансові проблеми, тривала майже десятиліття. Для прикладу, Сімферопольська гімназія завершила цей процес лише у 1836 р., тобто чи не найпізніше у всій Російській імперії. Характерно, що чинність «Статуту» 1828 р. до 1834 р. не поширювалася на «західні губернії», серед яких були три українські: Волинська, Подільська та Київська.

Таблиця 2

Відкриття гімназій в українських містах після затвердження «Статуту» 1828 р. (1830-ті рр.)

Місто	Назва	Дата
Луцьк	Луцька (у 1834–1839 рр. — Клеванська, з 1839 р. — Рівненська) чоловіча гімназія	07.10.1832
Вінниця	Вінницька (з 1847 р. — у Білій Церкві) чоловіча гімназія	06.12.1832
Житомир	Житомирська (волинська губернська) чоловіча гімназія	01.01.1833
Київ	2-га Київська (губернська) чоловіча гімназія	08.01.1836
Немирів	Немирівська чоловіча гімназія	07.08.1838

До таблиці не було включено навчальні заклади, які мали окремий статус, зокрема, гімназію при Рішельєвському ліцеї (1837 р.).

На початку 1830-х рр. також відбувалася реорганізація географічних меж навчальних округів Російської імперії, яка зумовила відомчий перерозподіл управління гімназіями. Так, у 1831 р. Волинська та Подільська — підпорядкувалися Харківському попечителю (Київська пройшла цей процес ще в 1818 р.), однак вже у 1832 р., разом з Чернігівською та Новгород-Сіверською гімназіями — увійшли до новоствореного Київського округу. У цей же період тривав процес створення Одеського округу, якому протягом 1830–1833 р. були підпорядковані навчальні заклади Херсонської, Таврійської та Катеринославської губерній⁵⁰.

Створення при гімназіях посади почесного попечителя, хоч і ускладнювало їх систему управління та посилювало контроль за закладом, однак мало й позитивні наслідки. Як було вже сказано, це звання зазвичай отримували впливові місцеві дворянські предводителі, наділені на той час вагомими адміністративно-виконавчими повноваженнями. Відтак, досить часто вони спільно з директорами виступали у ролі захисника інтересів навчальних закладів перед керівництвом навчальних округів та губерній. У цьому відношенні характерний приклад мав місце по відношенню до Новгород-Сіверської гімназії у 1830-х рр., коли з огляду на потребу її реорганізації в семирічну постало питання про розширення старого або побудову нового приміщення. В таких умовах попечитель Київського навчального округу Є. фон Брадке висунув ініціативу щодо приєднання закладу до Ніжинського ліцею князя Безбородька. Переписка з цього приводу між ним, директором гімназії І. Тимковським та профільним міністром С. Уваровим тривала протягом 1833–1838 рр. Активну участь у цьому обговоренні брав і В. Ладомирський — почесний попечитель закладу протягом 1834–1847 рр., який у 1838–1847 рр. займав посаду чернігівського предводителя дворянства. Саме лише поєднання його зусиль та І. Тимковського, в умовах підтримки С. Уварова, дозволило Новгород-Сіверській гімназії зберегти незалежний статус. Однак, наслідком погіршення відносин між її директором та Є. фон Брадке стала спочатку перевірка закладу у 1837 р. особисто попечителем Київського навчального округу, а потім — відставка І. Тимковського⁵¹. Цікаво, що сам Є. фон Брадке звільнив посаду також в цей же 1838 р., а побудоване у 1841–1843 рр. всупереч його планам кам'яне приміщення збереглося до наших днів. Крім того, Новгород-Сіверський сьогодні прикрашає й Триумфальна арка, відновлена на кошти почесного попечителя гімназії В. Ладомирського.

Слід зауважити, що особисті перевірки навчальних закладів хоч і входили до сфери компетенції попечителів навчальних округів, однак траплялися не досить часто, особливо по відношенню до закладів початкової та середньої освіти. Зазвичай подібні огляди/ревізії відбувалися невдовзі після призначення на посаду і у повній мірі демонстрували рівень адміністративно-управлінської компетенції новопризначеного. Для прикладу, красномовно описав перевірку у 1846 р. Немирівської гімназії попечителем Київського навчального округу О. Траскіним її тодішній вчитель М. Чалий (у подальшому директор Білоцер-

ківської гімназії та Ніжинського ліцею князя Безбородька). «Займаючи, до свого призначення попечителем, посаду начальника штабу на Кавказі і взагалі незнайомий з влаштуванням навчальних закладів цивільного відомства, генерал Траскін, приступив до огляду гімназій ввіреного йому округу, уявивши, що робить огляд військам»* — писав педагог⁵². В таких умовах, у Київському навчальному окрузі провідну роль почав відігравати М. Юзефович, помічник попечителя з 1845 р.

Збільшення кількості гімназій протягом 1830–1840-х рр. обумовило посилення нагляду за педагогічним персоналом і учнями загалом усіх навчальних закладів Російської імперії. Так, у гімназіях, «де дозволяють економічні суми, з дозволу Міністерства народної освіти» з 1838 р. почали створюватися посади особливих наглядачів за вільними слухачами⁵³. Натомість подібні процеси кінця 1840-х рр. слід пов'язувати з поширенням революційних та антиросійських ідей в освітньому середовищі. В українському контексті (перш за все, в масштабах Київського навчального округу) ключову роль у цьому, як відомо, відіграло Кирило-Мефодіївське товариство. Для прикладу, виконуючи секретний припис згадуваного помічника попечителя округу, відомого противника українського національно-визвольного руху, М. Юзефовича від 22 вересня 1847 р., директор Новгород-Сіверської гімназії Ф. Бездон (1846–1848) здійснивши перевірку бібліотек закладу та підвідомчих йому повітових училищ, виявив при цьому 21 екземпляр творів П. Куліша та Т. Шевченка. Подібні приклади мали місце й в інших гімназіях і особливого масштабу набули вже з кінця 1850-х рр.

Таким чином, наростаюча потреба у досвідчених та кваліфікованих чиновницьких кадрах, об'єктивні вимоги часу зумовили започаткування наприкінці XVIII ст. — на початку XIX ст. роботи ряду відомчих комісій з підготовки реформи освіти Російської імперії, в тому числі й для міського населення. Прийняття «Статуту...» 1804 р. завершило цей етап та започаткувало діяльність гімназій як міських загальностанових середніх навчальних закладів. Системний аналіз нормативно-правової бази подальших десятиліть дозволяє стверджувати про наявність ряду характерних рис у системі управління цими установами протягом першої половини XIX ст.: високий рівень залежності від особистості директора та рівня його адміністративно-педагогічної кваліфікації (особливо до 1828 р.), відсутність належної кількості кваліфікованих кадрів (вчителів, інспекторів), суттєві недоліки кадрової політики попечителів навчальних округів та профільного відомства, поступове скасування їх загальностанового статусу та ін. Чи не єдиною відмінністю гімназій українських міст, які у загальному контексті не вирізнялися з поміж інших, став вплив етнічного фактора (українського козацько-старшинського — в закладах Лівобережжя та Слобожанщини, польського католицького — Правобережжя). У цілому ж, діяльність Міністерства

* Необхідно вказати, що абсолютно протилежні оцінки щодо О. Траскіна подав у своїх спогадах М. Барановський, який у той період навчався в 1-му дворянському пансіоні при 1-ій Київській гімназії. Див.: *Бар-вский Н.Я.* Из школьных воспоминания о Киеве // Киевская старина. 1884. — № 3. — С. 502–505.

народної освіти, орієнтована на ліквідацію наявних проблем, хоч і породжувала нерідко труднощі іншого характеру, однак багато в чому спрямовувалася переважно на якісне вдосконалення гімназійного законодавства.

Продовження у наступному випуску

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Об устройстве училищ (№ 20597) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXVII (1802–1803). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 437–442; Устав учебных заведений, подведомых Университетам (№ 21501) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXVIII (1804–1805). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 626–647.

² *Рождественский С.В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902. — СПб.: Государственная типография, 1902. — С. 12.

³ Об учреждении Комиссии для заведения в России народных училищ (№ 16507) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXI (1781–1783). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 663–664.

⁴ Об учреждении в каждой части города Словесных Судов и одной школы (№ 15121) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXI (1781–1783). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 67.

⁵ Устав Благочиния или Полицейский (№ 15379) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXI (1781–1783). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 470.

⁶ Грамота на права и выгоды городам Российской империи (№ 16188) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXII (1784–1788). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 360.

⁷ *Воронов А.С.* Историко-статистическое обозрение учебных заведений С. Петербургского учебного округа с 1715 по 1828 год включительно / Сост. по поручению г. Попечителя С. Петербургского Учебного округа, Тайного Советника М.Н. Мусина-Пушкина А. Вороновым, Инспектором Пятой С. Петерб. гимназии. — СПб.: Тип. Я. Третья, 1849. — С. 21–32.

⁸ Об учреждении Университета в Губернском городе Екатеринославского Наместничества (№ 16057) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXII (1784–1788). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 207.

⁹ *Чернявский И.М.* Материалы по истории народного образования в Екатеринославском наместничестве при Екатерине II и Павле I. 1784–1805 г. — Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1895. — С. 5–6.

¹⁰ Устав народным училищам в Российской империи (№ 16421) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXII (1784–1788). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 646.

¹¹ Об открытии главных народных Училищ в Губерниях (№ 16726) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXII (1784–1788). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 1126.

¹² О должности Комиссии училищ (№ 20407) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXVII (1802–1803). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 248–249.

¹³ Журнал (№ 3) Комиссии об училищах, 27 сентября 1802 г. // Сборник материалов для истории просвещения в России извлеченных из Архива Министерства Народного Просвещения. — СПб.: Синодальная типография, 1897. — Т. 2: Учебные заведения в западных губерниях 1802–1804. — Стб. 10.

¹⁴ Журнал (№ 4) Комиссии об училищах, 4 октября 1802 г. // Сборник материалов для истории просвещения... — Т. 2... — Стб. 14.

¹⁵ Дет. про розподіл українських губерній по навчальних округах див.: *Милько В.* Формування системи навчальних округів в Україні: створення Харківського, Одеського та Київського округів (1803–1839) // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О.В. Потильчак, І.Г. Ветров, О.О. Сушко. — К.: Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2013. — С. 617–625.

¹⁶ Об устройстве училищ (№ 20597) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXVII (1802–1803). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 438–439, 441.

¹⁷ *Алешинцев И.* История гимназического образования в России (XVIII и XIX век). — СПб.: Издание О. Богдановой, 1912. — С. 26.

¹⁸ Устав учебных заведений, подведомых Университетам (№ 21501) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXVIII (1804–1805). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 626–627, 634–636.

¹⁹ *Алешинцев И.* История гимназического образования в России... — С. 35.

²⁰ О примерном исчислении сумм на ежегодное содержание Университетов, Гимназий и Уездных Училищ в России // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. — СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1864. — Т. 1: Царствование императора Александра I. 1802–1825. — Стб. 33–34.

²¹ *Коваленский М.Н.* Средняя школа // История России в XIX веке. — СПб.: Изд. Т-ва А. и И. Гранат, 1908–1909. — Ч. 2. Эпоха реформ [1840–1866]. Отд. 2. — С. 133.

²² Об употреблении городских доходов Полтавской Губернии на Богоугодные заведения (№ 20808) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXVII (1802–1803). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 686.

²³ *Василевский В.Л.* Полтавская гимназия с 1808 по 1831 год (очерки по архивным данным) // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Полтава: Электрическая типография Г.И. Маркевича, 1907. — Вып. 3. — С. 189.

²⁴ *Шмид Е.* История средних учебных заведений в России. Пер. з нем. А.Ф. Нейлисова с дополнениями по указанию автора. — СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1878. — С. 67.

²⁵ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. Составил Генерального штаба подполковник М. Домонтович. — СПб.: Тип. Ф. Нерсона, 1865. — С. 485, 489.

²⁶ Дет. див.: *Шугуров М.В.* Неосуществившийся университет в Новгород-Северске // Киевская старина. — 1882. — Т. I. — № 3. — С. 592–597.

²⁷ Устав Волынской Гимназии (№ 21849) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXVIII (1804–1805). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 1137–1140.

²⁸ *Коляденко С.М.* Кременецкий ліцей у системі освіти Волині (XIX — 30-ті рр. XX ст.). — Житомир: Житомирський держ. пед. ун-тет., 2003. — С. 30–31, 37–38.

²⁹ *Даниляк П.Г.* Тадеуш Чацький та його роль у розвитку освіти на Правобережній Україні // Український історичний журнал. — 2009. — Вип. 2. — С. 56.

³⁰ *Василенко М.* Кременецкий ліцей і Університет Св. Володимира [Окр. відб.]. — К., 1923. — С. 26.

³¹ Устав Киевской Гимназии (№ 24813) // ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. XXXI (1810–1811). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 868–871.

³² Историческая записка о действиях и состоянии Симферопольской гимназии в 50-летний период существования ее // Журнал министерства народного просвещения (ЖМНП). — Часть СХІХ. — СПб.: Тип. И. Огризко, 1863. — 1863. — Июль. — Ч. VI. — С. 46.

³³ Там же. — С. 79–80.

³⁴ Шмид Е. История средних учебных заведений в России... — С. 110.

³⁵ По вопросу о принятии в Гимназии детей несвободных состояний // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. — СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1866. — Т. 1: 1802–1834. — Стб. 223–224.

³⁶ Устав Гимназий и Училищ Уездных и приходских, состоящих в ведомстве Университетов: С. Петербургского, Московского, Казанского и Харьковского (№ 2502) // ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. III (1828). — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 1111.

³⁷ Шмид Е. История средних учебных заведений в России... — С. 72.

³⁸ Василевский В.Л. Полтавская гимназия с 1808 по 1831 год (очерки по архивным данным) // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Полтава: Электрическая типография Г.И. Маркевича, 1907. — Вып. 3. — С. 192.

³⁹ Див.: Лисенко І.В. Розвиток гімназійної освіти на Чернігівщині (перша половина ХІХ століття) // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Педагогічні науки. — 2013. — Вип. 110. — С. 64.

⁴⁰ П.Т. Пятидесятилетие Немировской гимназии // Киевская старина. — 1888. — № 12. — С. 105.

⁴¹ Шмид Е. История средних учебных заведений в России... — С. 170.

⁴² Устав Гимназий и Училищ Уездных и приходских... — С. 1110–1111, 1116–1118.

⁴³ Панаженко И. Историческая записка о Новгород-Северской гимназии. — К.: Тип. С.В. Кульженко, 1889. — С. 12, 48.

⁴⁴ Алешинцев И. История гимназического образования в России... — С. 92.

⁴⁵ Воспоминания Иосифа Самчевского (1800–1886 гг.) // Киевская старина. — 1894. — № 5. — С. 217.

⁴⁶ Владимиров В. Историческая записка о 1-й Казанской гимназии. — М.: «Книга по Требованию», 2012. — Часть 3. — С. 348.

⁴⁷ Автобиографические заметки Владимира Егоровича Кричевского. Ред. В. Местергази. — URL: <http://www.proza.ru/2012/01/04/1019>.

⁴⁸ Шмид Е. История средних учебных заведений в России... — С. 226.

⁴⁹ Об определении в города, где имеется более одной Гимназии, одного только Почетного Попечителя (№ 9024) // ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. XI (1836). — Ч. I. — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1837. — С. 234.

⁵⁰ Див.: Милько В. Формування системи навчальних округів в Україні... — С. 617–625.

⁵¹ Мірошніченко Ю.М., Федірко А.М. Новгород-Сіверська гімназія — alma mater Сіверського краю (1808–1918). — К.: «Фенікс», 2014. — С. 89–94.

⁵² Чалый М.К. Две ревизии (Немировская гимназия в конце 40-х годов) // Киевская старина. — 1883. — № 2. — С. 449.

⁵³ Об определении при Гимназиях особых надзирателей за вольноприходящими учениками (№ 10975) // ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. XIII (1838). — Ч. I. — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1839. — С. 114.

Стаття надійшла до редколегії 15.11.2014 р.

**СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ ГИМНАЗИЧЕСКИМ ОБРАЗОВАНИЕМ
В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (НА ПРИМЕРЕ УКРАИНСКИХ ГОРОДОВ
XIX — начала XX вв.)**

Проанализировано нормативно-правовую базу, которая регулировала процесс создания и развития гимназий в Российской империи. Основное внимание акцентировано на анализе специфики управления средними учебными заведениями, которые действовали в украинских городах. Раскрыто влияние на этот процесс министерского чиновничества и гимназийной администрации.

Ключевые слова: гимназия, директор, инспектор, попечитель, Министерство народного образования, Российская империя.

**CONTROL SYSTEM OF GYMNASIUM EDUCATION IN THE RUSSIAN EMPIRE
(ON THE EXAMPLE OF UKRAINIAN CITIES XIX — beginning of XX cent.)**

A normative-legal base that regulated the process of creation and development of gymnasiums in the Russian empire is analyzed. Basic attention is paid to the analysis of specific management of secondary educational establishments that operated in Ukrainian cities. Influence on this process by ministerial officials and internal gymnasium administration is found out.

Keywords: gymnasium, director, inspector, trustee, Ministry of National Education, Russian Empire.